

Foto: Archaefoto Eindhoven

1 Kerk en toren van Uithuizen met omgeving uit de lucht gezien.

Harry de Olde

De bouwgeschiedenis van de Dionysiuskerk in Uithuizen

(89

DE DIONYSIUSKERK VAN UITHUIZEN IS HET RESULTAAT VAN ZES EEUWEN BOUWEN EN VERBOUWEN. DEZE BIJDRAGE BELICHT DE BOUWGESCHIEDENIS, VAN DE TOTSTANDKOMING VAN DE FORSE TOREN BEGIN DERTIENDE EEUW TOT DE AANBOUW VAN EEN LAGERE NOORDELIJKE ZIJBEUK EIND ACHTTIENDE EEUW, WAARMEE HET GEBOUW ZIJN HUIDIGE OMVANG KREEG.

Oudste geschiedenis

Op een kaart, die laat zien welk deel van Nederland wordt overstroomd als de zeespiegel een meter stijgt, blijft het zich op het hoogste punt tot ruim 3 meter +NAP verheffende Hoogeland van Uithuizen en Uithuizermeeden als bijna enige aaneengesloten gebied in de noordelijke helft van de provincie Groningen droog. Die aantrekkelijke kwaliteit zullen de oeverwallen ook hebben gehad, toen ze in de tiende eeuw zo ver waren opgestuwd dat de boeren van de westelijk gelegen wierden hun areaal in oostelijke rich-

ting konden uitbreiden.¹ Zodra de hier gegroeide nederzettingen Orijp en Uithuizen voldoende volkrijk waren geworden, ontstond de behoefte aan een eigen kerk. Het betekende een afsplitsing van de moederparochie Usquert.

Wanneer in Uithuizen een kerk werd gesticht, is niet bekend. Een datering in de tweede helft van de elfde eeuw zou in het occupatiepatroon van de Fivelboezem passen. Maar van een toen gebouwde kerk is in het huidige gebouw geen in verband gebleven deel terug te vinden.

De toren

Aan de wellicht aan het begin van de dertiende eeuw gebouwde, oorspronkelijk geheel vrij van de kerk staande toren is evenwel veel secundair gebruikte tufsteen verwerkt. Een aanzienlijke, al boven het maaiveld aanvangende kern van baksteen was tot de in de jaren 1972-1977 uitgevoerde restauratie van kerk en toren aan de buitenzijde volledig bekleed met van afbraak afkomstige tufsteen.² Hoe hoger de bouwers de toren hadden opgetrokken, hoe kleiner de gebruikte brokken tufsteen waren geworden en hoe dunner de schil werd. De voorraad bruikbare tuf moet

1 Zie voor de wordingsgeschiedenis van de Fivelboezem en het Hoogeland: Meindert Schroor, *Het Hoogeland. Hart van de Ommelanden*. Archeologie in Groningen 1, Bedum 2003; O.S. Knottnerus, *Fivelboezem, de erfenis van een verdwenen rivier*. Archeologie in Groningen 2, Bedum 2005; Alje Bolt, *Geschiedenis van Uithuizen van de middeleeuwen tot en met 31 december 1978*, Uithuizen 1982, p. 13-18. Voor de vroege geschiedenis van het dorpsgebied ook: A. Bolt, *De Moeshorn te Uithuizen*, Rotterdam-Hoogvliet 1995, vooral p. 8-20.

2 Architect van de restauratie was ir. P.B. Offringa, Groningen, aannemer firma H. Bultema, Uithuizen.

SOGK

* 007107 *

2 De noordgevel van de toren, gezien uit het noordoosten. De aan de hogere geledingen resterende oude tufsteen is lichter getint dan de bij de restauratie beneden aangebrachte nieuwe tufsteen. De derde en vierde geleding worden door een gekruist respectievelijk een enkelvoudig rondboogfries afgesloten.

dus beperkt zijn geweest. Aan de noord- en oostzijde van de toren is de tufstenen bekleding van oude datum nog ten dele bewaard; aan de zuid- en westgevel is zij vanwege de als slecht beoordeelde kwaliteit bij de restauratie vrijwel geheel vervangen.³ Een belangrijk deel van de bakstenen is daarentegen voor de eerste maal gebruikt, niet van afbraak afkomstig en in voortreffelijke staat. Ze zijn in een tamelijk regelmatig verband van twee, soms drie strekken en een kop gemetseld.

Een combinatie van tuf- en baksteen is in de dertiende eeuw en ook later niet ongebruikelijk.⁴ Wanneer dan in aanzienlijke mate tufsteen in een bakstenen muur is verwerkt, mogen we een ouder, geheel tufstenen bouwwerk ter plaatse aannemen. In Uithuizen komt een voorganger van de huidige toren in aanmerking. Dat men bij de bouw van de nieuwe toren voor een tufstenen voorkomen heeft gekozen, zou zijn reden hebben kunnen vinden in de behoefte deze nieuwe toren op de oude te doen gelijken. Maar het is evenzeer mogelijk dat aanpassing bij een nog bestaande tufstenen kerk werd gewenst. Gedurende de restauratie heeft geen oudheidkundig bodemonderzoek plaatsgehad, zodat zekerheid hieromtrent ontbreekt.⁵ Aan de kerk is nu geen tufsteen te vinden.

De onderbouw van de toren, die opmerkelijkerwijs geen westingang bezit, telt vier geledingen. De onderste drie worden door lichte versnijdingen gemarkeerd; de vierde geleding is door een zandstenen waterlijst van de derde

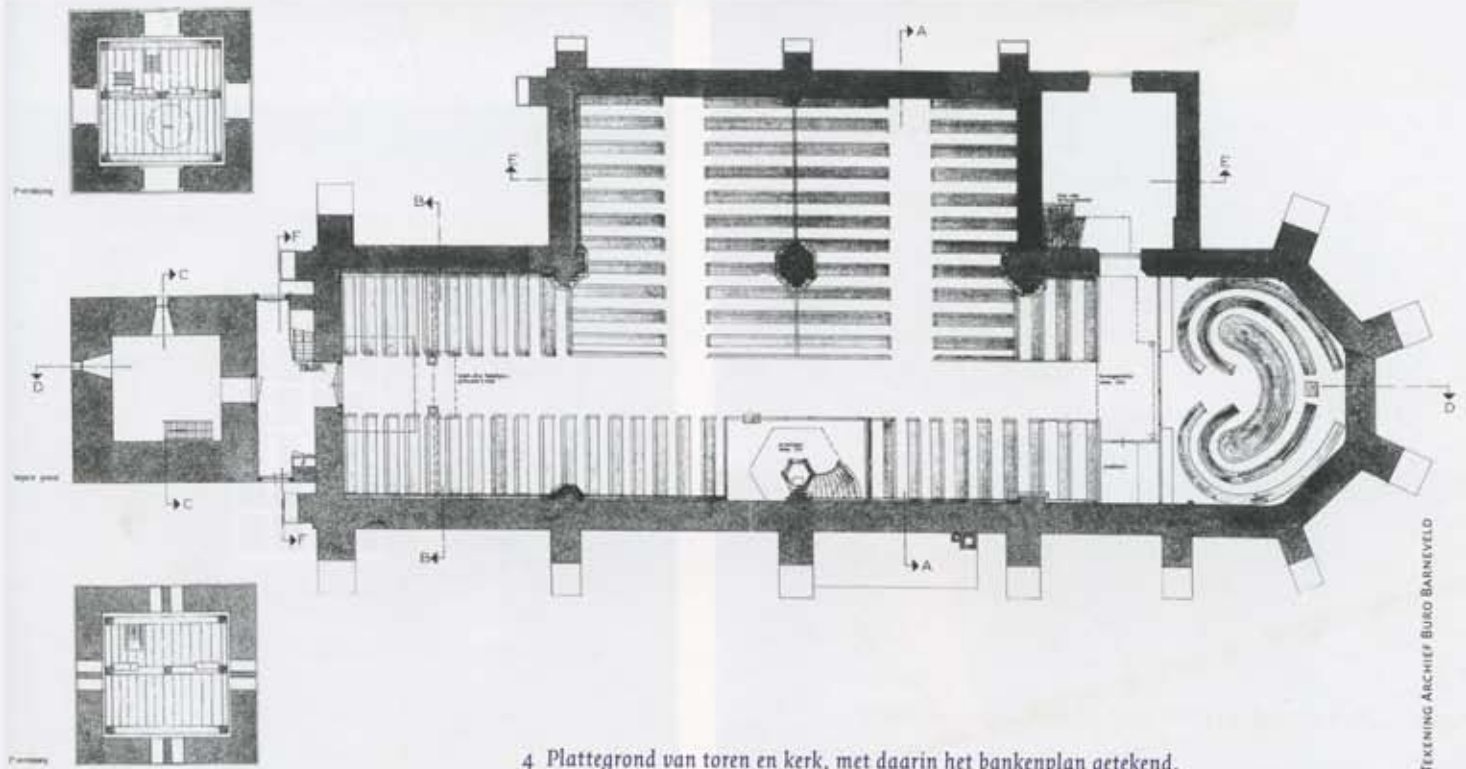
3 Willem van der Veen, *Restauratie hervormde kerk en toren te Uithuizen*, Groningen 1977, p. 16.

4 Vele voorbeelden van het gezamenlijk gebruik van tuf- en baksteen: H.G. de Olde, "Tufstenen kerken in Groningen", *Groninger Kerken*, 19 (2002) p. 4-30, hier p. 24-29.

5 Ook een gedachtewisseling met de heer W.J. Berghuis te Voorschoten, die in 1974 namens de Rijksdienst voor de Monumentenzorg bouwhistorisch onderzoek verrichtte, bracht geen ondubbelzinnig antwoord op deze vragen.

3 Kerk en vrijstaande toren uit het zuiden. Het drie traveeën tellende schip dateert uit de 13e eeuw, het koor uit de 15e eeuw.

TEKENING ARCHIEF BUREAU BARNEVELD

4 Plattegrond van toren en kerk, met daarin het bankenplan getekend.
Tekening Architectenburo ir. P.B. Offringa, nu in archief OVT Architecten, Groningen.

gescheiden. De derde geleding wordt afgesloten door een gekruist rondboogfries, waarvan aan de noord- en oostgevel nog authentieke restanten aanwezig zijn. Dit van oorsprong Lombardisch versieringsmotief is in Groningen zeldzaam. In Drenthe toont het koor van de veertiende-eeuwse kerk in Eelde een in baksteen uitgevoerd gekruist rondboogfries. In Oostfriesland komt het, eveneens in baksteen, voor aan de tussen 1200 en 1220 gebouwde kerk van Hage en als restant aan de kerk van Victorbur.⁶ Een enkelvoudig rondboogfries vormt de afsluiting van de vierde geleding. In de tweede helft van de zeventiende eeuw, mogelijk in de jaren 1679-1681, toen grote bedragen voor de kerk zijn uitgegeven,⁷ is de toren in baksteen verhoogd. Het tentdak wordt bekroond door een kleine lantaarn met als windwijzer een bij de laatste restauratie vernieuwde zeemeermin zonder armen: eertijds was zij van zink, nu van koper.⁸

De kerk

De kerk is gewijd aan Sint-Dionysius, bisschop van Parijs, die in de tweede helft van de derde eeuw op Mons Martyrum (tegenwoordig Montmartre) werd onthoofd. Hij werd schutpatroon van de Franse koningen; als een van de veertien noodhelpers werd hij aangeroepen bij hoofdpijn,

hondenbeet en syfilis. Zowel een aantal van 1420 tot 1510 reikende pastoorszegels met een afbeelding van Dionysius als een oorkonde van 1552, blijkens welke Joannes Nicolai Clant, *beneficio curate Paro(chia)lis St Dionisii de Vuuythuysen*, wordt geëxamineerd om tot alle wijdingen te worden toegelaten, zijn voldoende bewijzen voor het patrocinium.⁹ Ook pater Mijleman schrijft in zijn *Ommelands Eer*: 'De kerck van Uuthuysen is getimmert (...) op den naem vande H. Dyonisius Bischoep ende Martelaer, eertijts apostel van Vranckrijk.'¹⁰ De in Uithuizen verbreide veronderstelling dat de kerk aan de H. Jacobus de Meerdere is gewijd, en die zelfs tot een naambordje op de toren heeft geleid, berust op een misvatting.¹¹

Anders dan de toren is de kerk geheel van baksteen opgetrokken. Gezien de scherpe beëindiging van de spitsboogvensters dateert het schip waarschijnlijk uit het derde kwart van de dertiende eeuw. Een nauwkeuriger datering wordt bemoeilijkt door de omstandigheid dat van het oorspronkelijk metselwerk aan de buitenzijde bijzonder weinig is overgebleven. Alleen het deel van de westgevel, dat boven de later gebouwde verbinding van toren en kerk uitsteekt, toont in een groot, trapvormig begrensd spaarveld nog omvangrijk oorspronkelijk metselwerk, met bakstenen in opvallend groot formaat, in hoofdzaak gemetseld in een

6 Hermann Haiduck, *Die Architektur der mittelalterlichen Kirchen im ostfriesischen Küstenraum*. Abhandlungen und Vorträge zur Geschichte Ostfrieslands 63, 2^e dr. Aurich 2009, 56-60.

7 Bolt, *Geschiedenis*, p. 208.

8 Van der Veen, *Restauratie*, p. 16.

9 O.D.J. Roemeling, 'Niet Jacobus maar Dionysius patroonheilige van de kerk van Uithuizen', *Groninger Kerken* 18 (2001) p. 48-51; in licht gewijzigde vorm herdrukt: Otto D.J. Roemeling, 'De patroonheilige van de kerk', in: Peter van Dijk, red., *Een pronkjuweel op het Hogeland. Het Arp Schnitger-orgel te Uithuizen*. Nederlandse orgelmonografieën 6, Zutphen 2004, p. 121-128.

10 A. Pathuis, 'Het handschrift 'Ommelands Eer' van pater Franciscus Mijleman S.J., missionaris der Ommelanden 1639-1667', in: *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 7 (1965) p. 1-110, hier p. 59; facsimile in: Roemeling, 'Patroonheilige', p. 122-123.

11 Het patrocinium van Jacobus is voor het eerst vermeld in: *Oudheden en gestichten van Groningen en Groningerland, Mitsgaders van het Land van Drent, Utrecht 1744*, 375; overgenomen in: *Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, XI, De provincie Groningen, 's-Gravenhage 1933*, p. 199; nader uitgedragen door Bolt, *Geschiedenis*, p. 204-206.

5 Gedicht portaal in de zuidgevel van de westelijke schiptravee met restanten van oud pleisterwerk.

verband van twee of drie strekken en een kop. Voorts zijn in de derde travee hoog aan de zuidgevel ter weerszijden van het venster nog resten origineel metselwerk te onderkennen. Voor het overige zijn de gevels uitgevoerd in afbraaksteen in groot formaat en met overmatig veel koppen, alsook op een aantal plaatsen hersteld met een beklamping van kleinere steen in kruis- of in strekkenverband.

Van de dertiende-eeuwse kerk zijn de drie westelijke traveeën bewaard. Deze werden uitwendig door lisenen gescheiden. Elke travee bevatte in de langsgevels twee smalle spitsbogige vensters, telkens geflankeerd door twee smalle spitsbogige nissen met siermetselwerk. Het valt op, dat de vensteropeningen en de nissen niet door rondstaven worden begeleid. Bij de restauratie is evenwel in een later beklampt deel van de muur het restant van een dagkant

6 Zuidgevel van de oostelijke schiptravee met een laag venster en een nis met siermetselwerk. Boven deze nis een restant oorspronkelijk metselwerk, beëindigd door een overhoekse muizentand.

met kraalprofiel aangetroffen.¹² Het siermetselwerk, voor zover dat resteert, is in staand keperverband uitgevoerd.¹³ De langsgevels van het schip werden afgesloten door een overhoekse muizentand van twee onder een hoek van 45 graden gemetselde platte lagen stenen. Aan de zuidgevel van de tweede travee resteert er nog een deel van. Omtrent de oorspronkelijke oostelijke beëindiging van de kerk is niets bekend.

Toegangen tot de kerk bevonden zich in de noord- en zuidgevel van de eerste travee. Beide zijn nu gedicht. In de zuidgevel bevindt zich in de tweede travee nog een tweede toegang. De omlijstingen en timpanen van de drie portalen hebben alle een deel van hun middeleeuwse bepleistering bewaard. Het is niet uitgesloten, dat een dunne bepleistering zich eertijds over het gehele muurwerk van secundair gebruikte stenen heeft uitgestrekt. De gevel van de derde travee toont een laag venster, wellicht bedoeld om licht op een zijaltaar te werpen dan wel om van buiten af zicht op dit altaar te kunnen hebben; een deel van zijn kruistralie is nog aanwezig.¹⁴

Het schip wordt overkluisd door drie dertiende-eeuwse koepelachtige gewelven naar Westfaals voorbeeld. Zij zijn goed bewaard gebleven. De acht ribben van het westelijke en het middelste gewelf stoten tegen een centrale ring. Ribben en ring van het westelijk gewelf hebben een rechthoekige doorsnee, die van het middelste gewelf een ronde

12 Van der Veen, *Restauratie*, p. 17.

13 Zie voor de verschillende vormen van siermetselwerk: Harry de Olde en Klaas Meindersma, 'Siermetselwerk aan Groninger kerken', *Groninger Kerken*, 21 (2004) p. 42-50.

14 Over lage vensters en hun mogelijke functies: Ada van Deijk, 'Groninger kerken en hun lage vensters. Enkele onderzoeksresultaten', *Groninger Kerken*, 6 (1989) p. 113-129, en *id.*, 'Nogmaals aandacht voor de lage vensters', *Groninger Kerken*, 7 (1990) p. 80-82.

De acht eveneens ronde ribben van het oostelijk gewelf zijn nabij het centrum klaverbladvormig met elkaar verbonden; binnen deze siervorm is de centrale ring geplaatst. De gewelven worden gescheiden door flauw spitsbogige gordelbogen; de muraalbogen zijn rondbogig.

Het koor verrees in de eerste helft van de vijftiende eeuw. Het bestaat uit een ondiepe, rechthoekige travee (ten dele nog met muurwerk van het oorspronkelijke koor, zoals onder andere een bouwnaad aan de gevel toont) en een eindtravee met driezijdige sluiting. De eerste is voorzien van een kruisribgewelf met ribben van rechthoekige doorsnee die rusten op colonnetten. De muren van het koor zijn aan de buitenzijde voor een belangrijk deel opgetrokken uit bakstenen van groot formaat, afkomstig van de afbraak van het dertiende-eeuwse koor; dienovereenkomstig toont het metselverband een overmaat aan koppen en onvolledige stenen, zij het zorgvuldig gemetseld met aandacht voor een betrouwbare constructie. Alleen de zuidgevel van de eindtravee is in contemporaine steen in kruisverband opgemetseld.

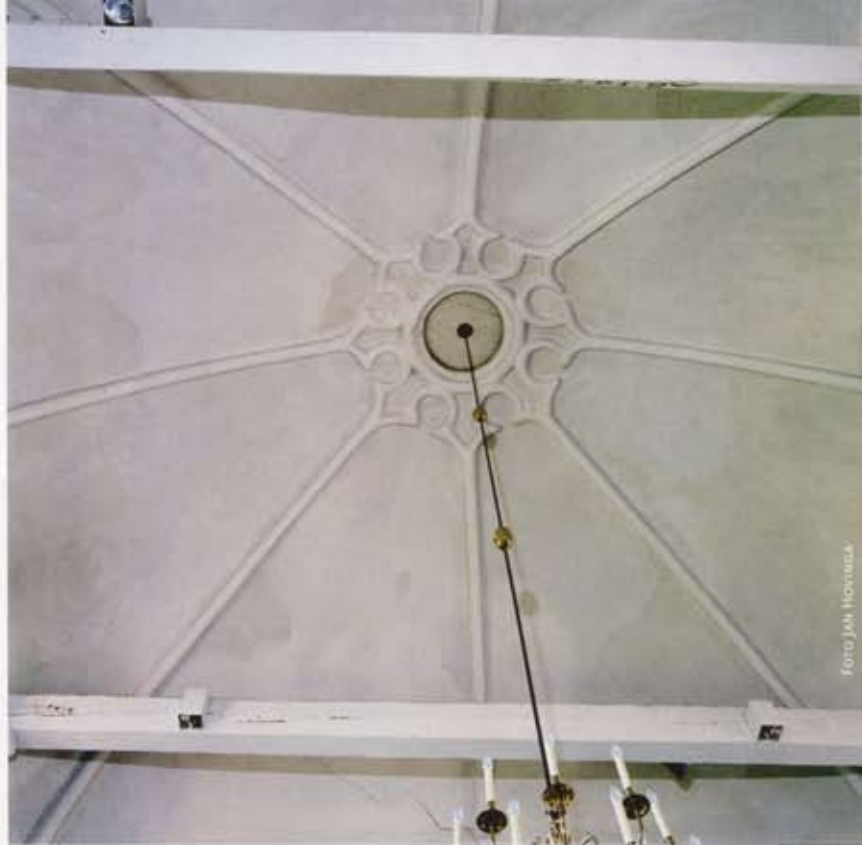
Bij deze gelegenheid werden de vensters in het schip aangepast aan die van het koor en dientengevolge aanzienlijk vergroot. In navolging van het koor werd het schip in plaats van door lisenen nu door steunberen geschraagd. In het midden van de zestiende eeuw werd aan de noordzijde van het koor een kapel met een oostelijke ingang toegevoegd. Zij is in hoofdzaak van afbraaksteen opgetrokken. Ook deze kapel kreeg een kruisribgewelf. Onder de kapel bevond zich tot de demping in 1900 de grafkelder van de familie Ausma op de borg Engersum.¹⁵ Onder het koor zelf bevindt zich een grafkelder van vijf door kruisgewelfjes overkluisde compartimenten. In de kelder zijn bewoners van de Menkemaborg te Uithuizen bijgezet. Bij een gedurende de laatste kerkrestauratie uitgevoerde inspectie bleken de grafkisten en stoffelijke resten in wanorde te verkeren; de aangetroffen situatie is onaangeroerd gelaten. Een zerk zonder opschrift sluit de toegang van de kelder af.¹⁶

Ten slotte is de kerk in 1793-1794 uitgebreid door de aanbouw van een lagere noordelijke zijbeuk van twee traveeën. Bouwmeester Berend Harms uit Uithuizermeeden voerde de werkzaamheden uit.¹⁷ Om deze zijbeuk ruimtelijk met het schip te verenigen, werd de oorspronkelijke noordmuur van het schip onder de twee oostelijke muraalbogen afgebroken. De pijlers, die schip en noordbeuk scheidten, zijn aanzienlijk verzwaard. Kapel en noordbeuk werden onder één dak gebracht, maar bleven ruimtelijk gescheiden. De oostelijke toegang tot de kapel werd gedicht en door een nieuwe in de noordgevel vervangen. Sinds de in 1977 afgesloten restauratie dient zij als hoofdingang van de kerk.

¹⁵ Uitvoerder in: Bolt, *Geschiedenis*, p. 288-289.

¹⁶ Van der Veen, *Restauratie*, p. 24-26, met foto 25.

¹⁷ De aanbouw is omstandig gememoreerd in de geschreven aanvullingen van J.W. Keiser op de *Kronyk van Groningen ende Ommelanden*, Groningen 1743, p. 118a, berustend in De Groninger Archieven; tekst in: A. Pathuis, *Groninger Gedenkwaardigheden. Teksten, wapens en huismerken van 1298-1814*, Assen/Amsterdam 1977, nr. 3707.

7 Gewelf van de oostelijke schiptravee.

Naar analogie van de grote spitsboogvensters in de nieuwe beuk werden de vensters van het schip andermaal vergroot. Het door de zijdelingse druk van de kapconstructie uiteenwijken van de muren van het schip, dat blijkens een balkinscriptie in 1612 al met trekbalken was opgevangen, werd opnieuw tegengegaan: zo werden de steunberen aan de zuidzijde en rondom het koor in een massieve, als geheel afgeschuinde vorm vergroot. Aan de westelijke delen van de langsmuren van het schip bleven de vijftiende-eeuwse beren ongewijzigd.

Toren en kerk zijn verbonden door een later, deels van afbraaksteen gebouwd, thans vlakgedekt tussenlid van twee verdiepingen, met een ingang aan de noordzijde. In de oostelijke torengevel en de westelijke kerkgevel zijn de moeten van het oorspronkelijke zadeldak van dit tussenlid nog te zien. De ruimte op de begane grond geeft toegang tot het schip der kerk en tot de toren.

Dit artikel is een vernieuwde versie van het bouwhistorisch deel van mijn bijdrage 'De kerk van Uithuizen' aan: Peter van Dijk (red.), *Een pronkjuweel op het Hogeland. Het Arp Schnitger-orgel te Uithuizen. Nederlandse orgelmonografieën 6*, Zutphen 2004, p. 11-29.

H.G. de Olde, Domineeskamp 8, 9471 BG Zuidlaren, tel. 050-4091282, is oud-voorzitter van de Stichting Oude Groninger Kerken. Hij schrijft regelmatig over Groninger kerken en hun inventaris.

Foto's Regnerus Steensma, tenzij anders aangegeven